

UDK 940.52

Originalan naučni rad

Stefano Bianchini

**ITALIJA I JUGOSLAVIJA U KANDŽAMA
RATA. ITALIJANI PARTIZANI, ITALIJANI
ZAROBLJENICI I PROBLEM
NACIONALNOG ISKUPLJENJA 1943-1945.**

Osmi septembar 1943. godine jedan je od najdramatičnijih dana savremene Italije. Najava primirja sa Saveznicima koje je stupilo na snagu 3. septembra, nepostojanje preciznih naređenja od strane Vrhovne komande i neizbežno rasulo koje je zahvatilo vojsku pretvorili su se u pravu propast koja se još tragičnijom prikazala na Balkanu, a pre svega u Jugoslaviji koju je karakterisala kako složena tako i konfuzna lokalna politika. Ovako je uostalom 20. jula 1944. pisao general Lorenzo Vivalda u jednom izveštaju iz Crne Gore, dok se već uveliko borio rame uz rame sa Titovim partizanima: "Za oficire koji su jasnije uvidali da, naime, nema većih nepoznatih pred kojima bi se našle trupe razmeštene na Balkanu, primirje predstavlja tužni i neizbežni kraj jedne sulude krvave avanture i jedino logično rešenje, koje je u skladu s anacionalnim interesima i koje je legitimna italijanska vlada mogla da usvoji."¹⁾

Ono što se tada, kao i narednih dana, događalo pod vidom ratnih operacija, sve do završetka sukoba, već je dovoljno poznata i naširoko rekonstruisana stvar. Vojni istoričari, bivši partizani ili preživeli zarobljenici, opisali su rasulo italijanske vojske, lutanja pojedinaca, ponovno formiranje jedinica spremnih da se bore protiv Nemaca, a isto tako i bitke i doprinos italijanske vojske otporu u inostranstvu, a posebno u Jugoslaviji. Dovoljno je u tom smislu samo podsetiti na radove Giorgia Pericha (Đorđa Perića), Enza De Bernarta (Enca de Bernarta), Stefana Gestra

(Đestra), Marija Torsiella (Torsiela), Giovannija Trucca (Đovanija Truka), Rinalda Crucca (Kruka), Alfonsa Bartolinija, a da i ne govorimo o skupovima koje su u drugoj polovini osamdesetih godina organizovali Romain H. Rainero (Roman Rainero) i Giorgio Rochat (Đordo Rohat). Studije Giacomina Scottija (Đakoma Skotija), jugoslovenskog državljanina italijanskog porekla, koje se čuvaju u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, zaslužuju da posebno budu pomenute.²⁾

Što se, pak, primarnih izvora tiče, čini nam se da su oni nedovoljno korišćeni - barem do sada i kada je reč o onima koji su sačuvani u Istorijskom odeljenju Ministarstva odbrane u Rimu. Istina je da ovi izvori, bar što se tiče balkanskog poprišta posle 1943, očigledno nisu kvantitativno konzistentni, ali ipak omogućavaju, pre svega zahvaljujući čitanju *Istorijalog dnevnika Divizije "Garibaldi"* koji je tu sačuvan, da se bolje shvati zaplet ljudske drame koju su preživljavali italijanski oficiri, u momentima u kojima je odgovornost svake vrste padala isključivo na njihova pleća. To isto važi i za potonje sve, pa, najzad, i za političke implikacije (dakle, ne samo vojne) do kojih će svaka od tih odluka dovesti. Takav zaplet, sazreo je u okolnostima u kojima ne samo da je došlo do kolebanja tradicionalnog odnosa prema "Domovini", "Najvišem nacionalnom interesu" ili "Sudbini naroda", koje je tokom dvadeset godina pothranjivala fašistička propaganda, nego i do spoznaje da je došlo vreme koje obavezuje da se izravnaju računi sa "saveznicima" i "neprijateljima", koji su barem u početku bili nedovoljno jasno definisani.

U tom balkanskom galimatijasu od Nemaca, ustaša, četnika, partizana, muslimana, običnih bandita i drugih manjih grupa naoružanih ljudi, okupaciona italijanska vojska doživela je kraj poput glinene saksije u gomili drugih saksija od mnogo čvršćeg materijala: razbijena na više delova, njeni fragmenti su morali da se uklope u odgovarajući lokalni kontekst gde je politika dobijala odlučujuću ulogu u odnosu na samu vojnu sliku dotičnog regiona. Sve u svemu, italijanska vojska je morala da u tim uslovima iznenada na sebe preuzme odluke prevashodno političke prirode, na šta oficiri u normalnim okolnostima nisu navikli, budući da to, po tradiciji i nije njihov zadatak, a istovremeno su i oficirski kadar i samo ljudstvo, neizbežno, osim u slučaju retkih izuzetaka, i na sopstvenoj koži osećali posledice političke kul-

ture koja im je nametana tokom dvadeset godina fašističke vladavine.

S druge strane, kao što je već dobro poznato i na što smo već ukazali, naredbe koje su izdate 6. septembra (ili tačnije - samo tri dana po potpisivanju primirja), a koje su sadržane u poznatom "Podsetniku br. 2" Vrhovne komande italijanske vojske, uopšte nisu stigle ni u Bosnu ni u Crnu Goru. Nasuprot tome, naredbe iz "Uputstva br 44" (koje sačinjava integralni deo "Podsetnika" br. 1) stigle su na vreme u komande u Hrvatskoj, Sloveniji, Dalmaciji i Riječkoj oblasti, ali su na licu mesta bile ocenjene kontradiktornim i nedovoljno jasnim, te stoga nepremenjivim.³⁾ Brzo smenjivanje događaja uzrokovano pre svega brzinom nemačkih poteza, nametnulo je, sledstveno tome, italijanskim jedinicama neophodnost da se za samo nekoliko dana odluče kojoj će se strani privoleti, vodeći računa o svojim intimnim ubeđenjima i ceneći ambijentalne i teritorijalne uslove u kojima su se nalazile. Da bi ovo u krajnjoj liniji neizbežno pitanje izbora bilo još kompleksnije, doprinelo je i uverenje, rasprostranjeno posebno među samim vojnicima i podoficirima, da će primirje dovesti do prestanka neprijateljstava između Italije i Saveznika i, shodno tome, prosperiteta mira. Potcenjivanje nemačke reakcije u tom trenutku bilo je, sve u svemu, zajedničko ogromnoj većini italijanskih vojnika.⁴⁾ Za to je, u najširem smislu, bilo zaslužno "iznenađenje" sa kojim su italijanski vojnici bili informisani o primirju. Prema jednom izveštaju o ponašanju XIV armije u tim teškim okolnostima, koja se našla pod komandom majora Piva (koji je junački poginuo u borbi protiv Nemaca, decembra 1943), a koji je kasnije preneo general Vivalda, ova vest je ovako predstavljena odeljenjima koja su bila stacionirana u Jugoslaviji: "Proglašenje primirja stiglo je u komandu XIV armijskog korpusa potpuno neočekivano. U 19 časova i 15 minuta, njegova ekscelencija Rosi lično je telefonirao i rekao da je vest saznao iz jednog radio-izveštaja agencije Rojter, ali je smatrao da je to još jedan anglo-saksonski propagandni manevar. Nešto kasnije, vest su, međutim, potvrdile i italijanske radio-stanice."⁵⁾

Neverica i nepripremljenost bili su toliki da se ova vest o primirju mogla, mirne duše, pripisati engleskoj propagandi: bilo je neizbežno da za kratko vreme nastupi haos. Još jedna potvrda sveopšte dezorijentacije dolazi nam i od generala Vivalde

koji, u svom izveštaju o aktivnosti komande i jedinica Divizije "Taurinense" od objave primirja do njenog pripajanja Diviziji "Venezia" 1944. beleži kako je, 8. septembra uveče, vest sa radija o potpisanoj primirju primljena od strane vojnika i ponekog oficira kao znak da se više neće morati ratovati i kao znak skorog povratka kućama. Vest je tim više bila prihvaćena "na zadovoljstvo sveukupnog personala, oficirskog kadra i ljudstva"⁶⁾. U jednom odlomku iz izveštaja generala Oxilije (Oksilije), komandanta "Venezia", može se pročitati, u maniru koji i danas podseća na jezik korišćen u periodu fašizma, sledeći zapis: "Samo oni najpromućurniji i oni koji su već imali ranija ratna iskustva sa drugih frontova shvatili su da će iznenadno proglašenje primirja u odnosu na Italiju otvoriti fazu pljačke i nasilja, dok će se za to vreme italijanska vojska, nepripremljena za sva zbivanja raspasti u senci sumnji, mentalnih rezervi, preispitivanja svesti i pretpostavljene vernosti savezniku koji je u skladu sa urođenom ohološću ponizio i izdao i samog svog saveznika."⁷⁾

Potonjem povećanju konfuzije doprinela je i radio-poruka komande XIV armijskog korpusa upućena divizijama "Venezia" i "Taurinense", u noći između 8. i 9. septembra, u kojoj je bila naredba za predaju oružja Nemcima, kao i za omogućavanje slobodnog prelaska nacističkim trupama. Ipak tada su postojale sumnje u autentičnost navoda ove naredbe, a ta nesigurnost potrajala je sve do završetka sukoba.⁸⁾

U međuvremenu, Nemci su za svega nekoliko sati stupili u dejstvo, bilo uz prethodne kontakte sa italijanskim vojnim komandama, bilo vrzim stavljanjem u pokret sopstvenih trupa, ili pak tako što su navodili lažne maršrute svojih pokreta da bi, kako piše u izveštaju Oxilije, "iz potaje zaposeli naše komande i njihova sedišta, te pojačali nered i pometnju, čime bi obezglavljene jedinice bile prepuštene sebi samima"⁹⁾, bilo, najzad, da sećenjem telefonskih veza između talijanskih jedinica obezbede opkoljavanje i njihovu predaju. Istovremeno, došlo je i do pokreta raznih jugoslovenskih grupa armija koje su se nalazile na tom području.

Na taj se način italijanski vojnik u Jugoslaviji - bilo da je reč o visokim oficirima u sedištima komandi, bilo o običnim vojnicima koji su odjednom shvatili da su potpuno izolovani - našao pred nekoliko mogućnosti izbora, dok se njegova situacija

iz mnogo razloga činila bezizlaznom: on je, naime, mogao ili da popusti pred nacističkim zahtevima i da im se priključi ili da im se suprotstavi i upusti se u žestoke sukobe sa njima; ili da odmah stupi u kontakt sa Titovim partizanima, u skladu sa istim marksističkim uverenjem koje je do tada bilo skriveno i tokom godina sazrevalo - ali u ovom slučaju ipak je bilo reči samo o manjini - ili da se povuče u brda i pokuša da se distancira od složenih i u tom

četnika i partizana da bi se potom priklonili onima koji su se stvarno borili protiv nacista i njihovih saveznika, ili da se, najzad, sakriju po seoskim kućama i da obavljajući civilne poslove ostanu u službi njihovih vlasnika u iščekivanju kraja ratnih operacija.

Na odluke italijanskih vojnika uticali su, pored ostalih, i činoci striktno lične prirode, međusobno povezani onako kako je svako od njih filtrirao razloge Mussolinijevog otpočinjanja rata 1940. godine. Neophodnost ili uzaludnost rata svakome od njih je drugačije izgledala, kao i osećanje nepripadnosti u odnosu na narode i države koje su okupirali, na čijoj zemlji su se nalazili i koje su, u stvari, doživljavali u kulturološkom smislu sebi dalekima. "Osećanje" domovine i poslušnosti prema pretpostavljenima bili su takođe različiti kao i njihov odnos prema predstavnicima političkih stranaka u Italiji. Isto važi i za njihovu manju ili veću privrženost fašizmu, njihovo tajno opredeljivanje za demokratsku političku partiju koja je do tada bila prinuđena na egzil ili na život u ilegali... U vrtlogu zbivanja poput onih koja su usledila posle 8. septembra bilo je zaista nemoguće izvoditi opšte zaključke, jer bi oni mogli navesti na pogrešan put i ne bi, pre svega, omogućili da se shvati sva dramatičnost trenutka u kojem se za jednog Italijana sve raspada. U već pomenutom izvodu iz Oxilijinog izveštaja piše: "... u našim jedinicama vladala je totalna podela duha, kao pravi dokaz propasti, čak dotle da su se raspadale i jedinice Finansijske policije i karabinjera koje su, prema tipu regrutovanja i rigoroznoj disciplini koja u njima vlada, trebalo da budu najsposobnije da se tome odupru i da se suoče sa događajima."¹⁰⁾

U tom kontekstu odnos prema Nemcima predstavljao se kao posebno kompleksan. Oni su se, dakle, mogli osloniti na kontradiktornost naređenja koja su izdavana u italijanskoj vojsci: "Tako se dogodilo da je saopštenje komandanta XIV armijskog

korpusa (generala Roncaglia (Ronkalja) - koje je odmah preneto komandi nemačke 118. lovačke divizije - u kojem je zahtev za razoružanje ocenjen kao očiti akt neprijateljstva, pa je jedinicama koje su se nalazile u njenom sastavu naloženo da se snažno odupru u slučaju ponavljanja takvih zapovesti, to saopštenje je komanda Istočne grupe armija odmah neutralisala, a predložila je Vrhovnoj komandi uništenje naoružanja, ukazujući da je odnos snaga nepovoljan za Nemce, dok je nižim komandama nalagala da preuzmu inicijativu."¹¹⁾

To je prouzrokovalo jedno isto tako izdiferencirano ponašanje trupa još od prvih časova 9. septembra, do te mere da su, naprimer, pojedine jedinice karabinjera: "... poverovale da su implicitno ovlašćene da preuzmu inicijativu upravo u izboru neprijatelja i na taj način dodatno otežavalo sveukupnu situaciju opredeljujući se za minoris resistentiae što je zapravo značilo izbegavanje Nemaca kao opasnih i neposrednih protivnika."¹²⁾

I zaista, veći deo italijanskih jedinica potpao je pod kontrolu nacista, mada je način na koji je ona vršena varirao od zone do zone dejstva.¹³⁾ Ponekad bi joj prethodili pregovori o prekidanju vatre i predaji oružja, ponekad bi usledila po okončanju žestokih sukoba i fizičkom uništenju onih koji su pružali otpor, često i pošto bi položili oružje. Drugi put bi usledila kao posledica prevare zahvaljujući činjenici da su Nemci, samo da bi se dokopali italijanskog oružja, često obećavali brzi povratak u Italiju, oslanjajući se na veoma rasprostranjeno osećanje beznađa, razočarenja i zamorenosti ratom.

Nacisti su u Splitu, kao što je poznato - posle dugog okolišavanja generala Becuzzija (Bekucija) i nemoći da se opredeli između pregovora koji su već otpočeli sa Ivom Lolom Ribarom i iščekivanih naređenja iz Zadra, i njegovog sramnog bekstva, te nemačkog bombardovanja italijanskih vojnika koji su na Špinutu sa nadom (i iluzijom) iščekivali brzi povratak kući - zarobili gotovo sve vojnike Divizije "Bergamo". Oficire su u prvom momentu zatvorili u Hotel "Park", a potom ih prebacili u Sinj, gde je njih 47 streljano radi zastrašivanja ostalih, u Trilju, u noći između 1. i 2. oktobra 1943. godine.¹⁴⁾

Dvanaestog septembra, stigla je u Jugoslaviju vest da je Mussolini oslobođen iz zatvora u Gran Sassu i da su ga nacisti povelili na sever Italije gde je formirao Republiku Salo i na taj način

inicirao građanski rat u Italiji. Neposredno zatim, svim zarobljenicima koji su jedni za drugima padali u nemačke ruke, upućivan je zahtev da "pristupe" novoj republikanskoj državi. Svedočenja povratnika govorila su u prilog tome da su iz tih krhotina izbijali evidentno "konfuzni ideali ljudi vaspitanih u duhu fašizma, kojima je bilo onemogućeno ozbiljno obrazovanje". Zaklevši se na vernost kako kralju tako i vodi, a sada su se ovi nalazili na suprotnim stranama i borili jedan protiv drugoga, italijanski vojnici su se našli u poziciji da biraju između njih dvojice i da, dakle, u svakom slučaju prekrše jednu zakletvu, "što je - podsećaju povratnici - lako navodilo i na kršenje druge", do te mere da to prerasta u jedan "kvalunkvistički skepticizam, koji je sužavao horizonte svakome pojedincu u cilju njegovog preživljavanja"¹⁵⁾. Ipak nije bilo mnogo onih koji su se odlučili na ovo "pristupanje", s obzirom na strah i oskudicu kojoj su ljudi bili izloženi tokom tih prvih dana zarobljeničtva. Nasuprot tome, posebno među vojnicima, bila je rasprostranjena težnja da se to odbijanje opravda nekakvim "ekstravagantnim" formulama, po kojima bi "pristupanje" bilo nespojivo sa vojničkim bićem.¹⁶⁾ Sva ova opravdanja Nemci su ocenili neprihvatljivim i u tom smislu primenili najoštrije mere, da bi posle nekoliko demonstrativnih streljanja pristupili masovnom deportovanju Italijana u severnu Evropu.¹⁷⁾

Među onima koji su izbegli ovakvu sudbinu bili su oni koji su odlučili da se suprotstave nemačkoj komandi, a među njima i gotovo cela Divizija "Venezia" i delovi Divizije "Taurinese" od kojih je stvorena Divizija "Garibaldi", a koja je potom delovala pod komandom i u okviru NOVJ. Njima su se priključili i mnogi vojnici prevashodno iz Divizije "Bergamo" i drugi vojnici koji su ostali bez svojih jedinica. Tako je, dakle, nastao Bataljon "Garibaldi" (formiran 11. septembra u Splitu), a isto se može reći i za Bataljon "Metteotti" koji je formiran 15. oktobra u Livnu. Ostali su se hrabro oduprli nacistima, kao što je to slučaj sa generalom Amicom i ljudima iz Divizije "Marche" koji su više voleli da se bore i poginu u Dubrovniku nego li da se predaju. U sveopštem rasulu i tamo gde su Nemci uspeali da u italijanske redove unesu po-metnju, pojedini vojnici su se priključivali Titovim partizanima, boreći se - pre svega tokom 1944 - u jedinicama formiranim prevashodno od jugoslovenskih građana, dok je bilo i onih koji su

lutali pokušavajući da se sklone kod lokalnih seljaka i odbijajući, koliko god je to bilo moguće, da ponovo uzmu oružje u ruke.

O sudbini divizija "Venezia" i "Taurinense" do momenta njihovog spajanja 2. decembra 1943, posedujemo - uz očekivanje, kako je već uobičajeno da se kaže, da pukovnik Ravnich (Ravnić) stavi istraživačima na raspolaganje ličnu arhivu koju je čuvao u svojoj kući u Bordigheri (Bordigera) - izveštaj samog generala Vivalde, koji se 1944. nalazio još u Crnoj Gori, i nekoliko interesantnih priloga. Ovome treba dodati i jedan izvadak iz izveštaja generala Oxilije: u ovom slučaju, pak, dokumentacija prikazuje neke karakteristike takvima da onoga ko se njome bavi nužno navodi na to da posebnu pažnju posveti vrednovanju ne samo opisa pojedinačnih epizoda, koji su ponekad dati do tančina, nego i nekih opštijih sudova o ratnim događanjima u Jugoslaviji i italijanskim vojnicima koji su učestvovali u pokretu otpora. Nije reč samo o izvesnim razlikama u interpretaciji Vivaldinog izveštaja: i on se, naime, zadržava na pojedinim nejasnim, moglo bi se reći, nedovoljno srećnim aspektima koji su pratili borbu partizana, a na koje ćemo se kasnije vratiti. Istina je, međutim, da izvod iz Oxilijinog izveštaja koji se čuva u italijanskom Arhivu Ministarstva odbrane nije originalni dokumenat. Reč je, naime, o tekstu koji je sastavio pukovnik Damiani iz Istorijeskog odeljenja kao propratni zapis službenom izveštaju koji je dostavio general Oxilia, a radi njegovog upućivanja Ministarskom kabinetu 5. aprila 1946. godine. To verovatno može da objasni zašto je u pomenutom dokumentu moguće utvrditi određene kontradiktornosti semantičke ili lingvističke prirode, kao i nekoliko tvrdnji koje nisu utemeljene u konkretnim činjenicama, nasuprot drugim delovima istog teksta u kojima je, međutim, primetna izuzetna preciznost u tretiranju događaja. Tako da se ponekad ima utisak da je, ukratko rečeno, ili delimično zamračen smisao ili je pak došlo do male konfuzije, možda i stoga što onaj koji je tumačio izvode nije imao jasnu viziju zamršene jugoslovenske političke scene, koju, međutim, general Oxilia nije mogao ne poznavati, čemu, uostalom, u prilog govori i ono što se može zaključiti iz izveštaja generala Vivalde.

Pošto smo, dakle, izneli ova neophodna objašnjenja, treba tim pre reći da takvi dokumenti nude jednu dovoljno razučenu sliku, kao i dramatiku onoga što se dogodilo u jesen

1943. godine. Ona nam, pre svega, izgledaju prilično korisnima da bi se shvatilo kako je kod pojedinih italijanskih oficira sazrela odluka da se bore na strani Titovih partizana, i to ponajviše pošto su prethodno održavali odnose sa Nemcima i započeli pregovore sa četnicima. Tu su, najzad, i epizode o, kao što smo već pomenuli, ne tako jednostavnim odnosima koji su uspostavljeni sa autohtonim oslobodilačkim pokretom, kao i odnosima između samih Italijana.

Dane koji su neposredno sledili osmom septembru događaji su učinili veoma uzbudljivim. U 21 čas osmog septembra, dakle neposredno pošto je vest o primirju objavljena na radiju, Vivaldu je nazvao potpukovnik Tribukai, komandant regimente 118. nemačke divizije koja se nalazila u Šavniki, u želji da sazna da li su Italijani dobili odgovarajuće direktive i da li žele da nastave da ratuju na strani Nemaca. Za Italijane je situacija iz časa u čas bivala sve ozbiljnija: te noći između 8. i 9. septembra nisu stavljene u pokret samo nacističke jedinice nego, kako potvrđuje i izvod iz izveštaja generala Oxilije, i italijanske. Njih su Nemci, malo pomalo, kako su ih susretali, zaustavljali i razoružavali, prepuštajući ih njihovoj sudbini na jednoj teritoriji na kojoj, barem u tom trenutku, još nije bilo jasno, pre svega Italijanima (a potom i raznim jugoslovenskim vojnim grupama), ko sa izvesnošću može biti izdvojen kao neprijatelj, a ko kao saveznik, makar još uvek samo potencijalni.¹⁸⁾

Jedanaestog septembra Vivalda je u svojoj kancelariji primio generala Kublera kako bi mu saopštio italijansku odluku da se napusti Nikšić i da se trupe upute u pravcu Grahova i Danilovgrada. Ovaj nije imao nikakvih primedaba, a u međuvremenu je, na njegov poziv, stigao i Salik, načelnik mesta i istaknuti predstavnik četničkog pokreta koji je u to vreme bio izuzetno snažan u Crnoj Gori. U ovom razgovoru utroje, a posebno s obzirom na činjenicu da je nacističkom oficiru predstavljen lokalni mesni načelnik, general Vivalda je stekao utisak da "je načelnik sa zadovoljstvom primio vest o prelasku vojne vlasti iz italijanskih u nemačke ruke". I u izveštaju je, kao komentar, dodao: "To je samo jedan od znakova orijentacije četnika na savezništvo sa Nemcima." U drugom prilogu svom izveštaju Vivalda dodaje da se Salik, odlazeći sa razgovora, obraća nemačkom komandantu sledećim rečima na francuskom jeziku:

"veoma sam zadovoljan što sada u Nikšić dolaze nemačke trupe, jer mi njihovo prisustvo daje onu garanciju da partizani ovde nikada neće moći da dođu."¹⁹⁾

Problem odnosa između Italijana i četnika bio je od presudne važnosti još od prvih sati posle objave primirja. Činjenica da je ponašanje Nemaca nastojalo da za kratko vreme potvrdi sumnje mnogih italijanskih oficira u njihove stvarne namere - ili, kako je zapisao Vivalda, "da italijanske divizije postepeno razoružaju te da ih potom proglase ratnim zarobljenicima" - nametala je potrebu da se donese odluka kojoj strani se privoleti i da li, dakle, vredi podržati četnike ili pokušati sa uspostavljanjem odnosa sa partizanima. Sa stanovišta italijanskih vojnika, a pre svega sa stanovišta onih koji nisu polazili od jedne ideološke pretpostavke - a takvi su bili u većini, mada su iskazivali ili jedan opšti antifašistički stav ili nastojanje neposrednog pružanja otpora Nemcima, jer su ovi prema njima zauzimali sve neprijateljskiji stav, pa je bilo nemoguće samostalno im se suprotstaviti - izbor između četnika i partizana značio je i to da se moralo voditi računa i o političkom sukobu koji se vodio u Jugoslaviji. Nije tu, dakle, bilo samo pitanje o odbrani i time o podržavanju oslobodilačke borbe (za čije vođenje je bilo neophodno jasno određivanje saveznika), nego i problem prihvatanja da se svrstavanjem uz jednu od mogućih strana interveniše u konfliktima koji su rastrazali jugoslovenske narode - u okvirima koji se nisu razlikovali, ali su bili nesumnjivo mnogo suroviji od onih do kojih je već dolazilo u centralnoj i severnoj Italiji posle formiranja "Republike Salo".

I Oxilia i Vivaldi, s druge strane, na vrlo eksplicitan način ukazuju na četnički pokret Draže Mihailovića kao na snagu koja je orijentisana na ponovno uspostavljanje stare jugoslovenske države, mada "snagu koju je fašistička vlada od kraja maja 1943. iskorišćavala i koristila u borbi protiv Titovih partizana".²⁰⁾ Poseban odnos koji se u prvoj fazi sukoba razvio između Italijana i četnika imao je, uostalom, i svoje posledice po odnose između Italijana i Nemaca. Na ovim aspektima zadržava se i veoma široko ih razlaže Francesco Privitera (Frančesko Privitera) u raspravi u kojoj analizira upravo istorijske dnevničke Druge armije u Jugoslaviji u periodu od 1941-1943, njihove priloge i nekoliko značajnih

izveštaja posvećenih formiranju antikomunističkih bandi u italijanskoj okupacionoj zoni.²¹⁾

Upravo na ova zbivanja ukazao je potpukovnik Damiani u rezimeu Oxilijinog izveštaja, iako je na jedan pomalo konfuzan način i nekim aproksimativnim jezikom opisao italijansko-nemačke odnose u Jugoslaviji, istakavši njihovu ne uvek idiličnu stranu, čemu je doprinosila činjenica da su Nemci uvek pokazivali više naklonosti prema hrvatskim ustašama, a fašisti prema četnicima. Svakako je na ovu razliku u ponašanju uticala činjenica da je država Ante Pavelića ostala bez nekih krajeva Dalmacije naseljenih Hrvatima, što ga je u njegovoj zemlji izlagalo optužbama da je delimično odustao od ideje o "Velikoj Hrvatskoj" i da je Italiji ustupio i teritorije koje su ulazile u sastav Hrvatske čak i u vreme jugoslovenske monarhije. Nasuprot tome, sa četnicima nije bilo sličnih problema, pa - prema onome što je zabeležio Damiani - Nemci nisu blagonaklono gledali na tu italijansko-četničku bliskost, pošto su: "s jedne strane, bili ljubomorni stoga što je jedan takav kompromis rezultirao relativnim mirom u našoj zoni uticaja, te su ih huškali protiv nas, a s druge strane, stoga što bi tretiranjem i četnika i partizana kao neprijatelja bio pojednostavljen sistem neselektivnog streljanja, koji je bio uobičajen u njihovom okupacionom metodi, jer je eliminisao potrebu za naoružavanjem i izdržavanjem tih nepouzdanih formacija, a što bi, pak, sa svoje strane, pogodovalo eventualnom regrutovanju dobrovoljaca radi uključivanja u regularne vojne jedinice, a što bi, gotovo pouzdano, značilo prednost u pogledu discipline i samih operacija."²²⁾

To ne znači da sami odnosi između Italijana i četnika nisu bili bremeniti napetostima i nerazumevanjima. Damiani je u tom smislu pisao i sledeće, pripisujući sudove o tome direktno generalu Oxiliji: "General Oxilia je četnike opisao kao pohlepne na novac i gladne oružja, nama nedovoljno vernim i takvima da, u slučaju da njihova grupacija pobedi, ne bi bili ništa manje antiitalijanski raspoloženi od bilo koje druge."²³⁾

Mišljenje koje se pripisuje Oxiliji ni u čemu se ne razlikuje od onoga koje je poprilično eksplicitno izneo Vivalda. U jednom prilogu svom izveštaju posvećenom "vladanju i akcijama četnika", oni su doslovce označeni kao "dvolični", u smislu da je njihovo ponašanje prožeto jednim, barem na rečima, duhom

"nezavisnosti", čak do te mere da su oni sebe smatrali "pravim" saveznicima angloamerikanaca, te su pokušavali sa odgovarajućom propagandnom akcijom, pre svega u Crnoj Gori, da bi "među stanovništvom održali živom mržnjom prema okupatoru". Ipak, mora biti da se radilo o stvari bez velikog značaja, budući da je sam Vivalda docinije pisao i sledeće: "U stvari, a tako se ispostavilo kasnije, ta propaganda nije imala velikog uspeha kod naroda koji se čak i u najtragičnijim momentima po potpisivanju primirja generalno pokazao prijateljskim."²⁴⁾

U stvari, Italijani su znali da su im četnici bili zahvalni budući da su u nekoliko navrata spasli život građanima srpske nacionalnosti u Hrvatskoj, u trenutku kada su ustaše otpočele sistematske masakre pod uticajem sulude politike etničke "homogenizacije" koja nije bila tako daleko od hitlerovskog "definitivnog rešenja". Ali ne samo to, Italijani su dugo - barem do kraja septembra 1943 - naoružavali i finansirali četnike kako bi se ovi borili protiv partizana koje su, uostalom, organski mrzeli. U prilogu pomenutom izveštaju, Vivalda u pogledu četnika piše: "...vođe i određeni broj sledbenika dobili su od naših komandi oružje kako bi se borili protiv partizana, a redovno su dobijali i namirnice i plate za usluge koje su obavljali u obezbeđivanju komunikacija od partizanskih napada..."²⁵⁾

U takvim uslovima, Italijanima u početku nije bilo jasno ponašanje četnika posle 8. septembra. Stari odnosi su pojedine oficire navodili na pomisao da bi četnici mogli postati njihovi saveznici u funkciji borbe protiv Nemaca. Ali ta dvoličnost je uvek bila prisutna: general Vivalda, naprimer, prepričava jednu epizodu koja mu se dogodila posle 25. jula, dakle u vreme kada - posle pada fašizma - "za nas više nije bila važna ni borba protiv partizana ni unutrašnje borbe raznih crnogorskih partija, posebno bjelaša, zelenaša i sandžačkih muslimana."²⁶⁾ Tom prilikom Vivalda se obratio pukovniku Baju Stanišiću, vođi jedne od frakcija bjelaša, i upitao ga da li misli da bi bilo moguće ujedinjavanje četnika sa partizanima radi oslobađanja Crne Gore, na što je dobio "jedan odlučan negativan odgovor". Vivalda potom dodaje: "Averzija četničkog vođe prema partizanima bila je toliko duboko ukorenjena da bi se on ujedinio i sa samim đavolom kako bi od svoje zemlje odagnao partizansku opasnost."

S druge strane, u neformalnim razgovorima, koje su tih dana vodili Italijani i četnici, više su puta ponovljena uveravanja da postoji spremnost da razoružane italijanske trupe budu ispraćene do mora, radi brzog povratka u domovinu, "a da ih pri tom niko ne maltretira". U pojedinim slučajevima četničke vođe su, prema Vivaldinom pisanju, obećale da će čak napasti Nemce i dići ustanak u Crnoj Gori, u slučaju da Italijani otpočnu sa neprijateljstvima prema nacistima. Ovi kontakti su bili ostvareni sa pomoćnikom pukovnika Stanišića radi sondiranja mogućnosti zajedničkog napada na kolone nemačkih vozila, ali su dobijena samo prazna verbalna uveravanja. Nešto kasnije, Vivalda je ovako komentarisao te događaje: "U stvari se ništa nije dogodilo i u tih nekoliko dana od kada smo se od njih odvojili u Danilovgradu aktivnost četnika se ograničila samo na zamajavanje pojedinih naših jedinica obećanjima o namirnicama, novcu itd., sa ciljem da se obezbedi prelazak na njihovu stranu, ne da bi se borili protiv Nemaca, nego da bi došli u posed njihovog oružja, čime bi sprečili, a to je za njih bilo najvažnije, da se naše jedinice priključe partizanima i tako ojačaju one koje su smatrali jedinim neprijateljem."

Pod utiskom ličnih iskustava, Vivalda, dakle, nije bio sklon da veruje četničkim obećanjima. On je bio upoznat sa politikom koju je fašizam od početka sukoba vodio prema njima i podsećao je na njihovo vojničko ponašanje i njihov moral tokom tih godina. U svom izveštaju, osvrćući se upravo na period pre 8. septembra, pisao je bez uvijanja: "Do tada je vođena jedna filo-četnička politika, ali nam je ona pružila samo razočaranje. Milioni utrošeni na snaženje četničke organizacije završili su u džepovima pojedinih njihovih vođa. Znali smo, i to smo više puta izložili najvišim vlastima, da je efikasnost četničkih jedinica bila ravna nuli. U tom pogledu nesumnjivi dokazi pruženi su tokom prolećnih akcija na Drini protiv partizanskih jedinica (aprila 1943; *prim. autora*)."²⁷⁾

Uostalom, prema Vivaldinom pisanju, pored ostalog i to je bio razlog što je Đurišićev ugled bio ozbiljno uzdrman, tako da su ga Nemci internirali i, zajedno sa Italijanima, počeli da razoružavaju i četnike, dok se jedan njihov deo vraćao kućama poljuljanog poverenja ili direktno prelazio na stranu partizana. U tim uslovima, sutradan po 8. septembru, četnicima se zaista

ukazala jedinstvena prilika da dođu do oružja, tako što će ga oduzeti Italijanima, i da se vrate borbi protiv partizana, o čemu je Vivaldi već 15. septembra, neposredno pred prve sukobe Nemaca i Italijana, pisao da su četnici ipak više voleli da ostanu po strani, ali ipak nisu propustili priliku da spreče prolazak njegove kolone. Njemu je već tada postalo jasno da ih je njihova slepa antikomunistička mržnja gonila da se sve otvorenije stave na stranu Nemaca, a protiv Italijana, što su, pak, kasnije, tokom 1944, događaji i definitivno potvrdili.

Da, ipak, Vivaldino razočarenje u pogledu četnika nije, sve u svemu, bilo neočekivano i na svaki način prilično brzo, moglo bi se isto tako reći da su mnogi italijanski oficiri izgleda, barem u onim prvim trenucima, bili skloni da im poveruju, pa tako, dakle, i da nastoje da sa njima dođe do kakvog sporazuma. Već 9. septembra, u Beranama je jedna četnička delegacija, sastavljena od kapetana Lukačevića i pukovnika Baileya (Bejlja), šefa britanske misije kod četnika, stupila u kontakt sa generalom Oxilijom. Prema onome što piše u Oxilijinom izveštaju, a kako tvrdi pukovnik Damiani, "Veneziji" je u prvi mah ponuđena saradnja, da bi nakon toga bilo zatraženo razoružanje italijanske divizije, "pošto nije došlo do sporazuma u pogledu borbe protiv partizana"²⁸). Oxilia se odlučio za oklevanje sa ciljem da dođe do razjašnjenja vojne situacije i da bi se, u međuvremenu, pripremio na to da primeni odgovarajuće mere kako bi izbegao bilo kakav potez koji bi mogao onemogućiti nameru, već tada iskristalisanu u generalovoj glavi, da stupi u akciju protiv Nemaca.

Drugačije je, međutim, bilo ponašanje pukovnika Anfossa (Anfosa) koji je, barem još izvesno vreme nastavio da se bori na strani četnika. I u ovom slučaju na takav stav u velikoj meri je uticalo to dovoljno ponašanje četnika. Izgledalo je, naime, da pukovnik Anfoso nije imao nameru da se preda ili da se privoli Nemcima. Ceo Vivaldin izveštaj je usmeren na to da sa svog oficira skine to podozrenje. Istina je, uostalom, da su Italijani u Jugoslaviji tek 17. septembra saznali za proklamaciju generala Badoglia (Badolja) kojom se pozivalo na borbu protiv Nemaca. Ali isto tako, istina je i to da su italijanski vojnici koji su se u to vreme nalazili na jugoslovenskom ratištu već morali da naprave izbor, a pukovnik Anfoso je već odranije stupio u kontakt sa četničkim majorom Bevečićem ili Bevelićem (sa jugoslovenskim imenima nikada nije

potpuno izvesno), a sa ciljem da se italijanske jedinice priključe u planini četničkim jedinicama te da u sadejstvu sa njima nastave borbu protiv nacista.

Dvadeset devetog septembra sakupili su se general Vivalda, sa svojim oficirima, pukovnik Anfoso, potpukovnik Musso, major Ravnich i major Sessich da bi procenili mogućnost premeštanja trupa u zonu pod kontrolom NOVJ radi konsolidacije redova. Razgovori sa partizanima, pak, bili su u to vreme već dobro odmakli. Istovremeno, u italijanskoj vojsci nije bilo nimalo uobičajeno da se odluke, posebno vojne prirode, razmatraju sa potčinjenima. U tim fragmentima mnoge stare sheme su bile preskočene, tako da nisu bili retki slučajevi da se konsultuje i cela jedinica po nekom pitanju i u vezi sa odlukama koje bi trebalo preduzeti. U tom trenutku, kada je država abdicirala od sebe same, a vojska bivala prepuštena sebi samoj posle dvadesetogodišnje vladavine fašizma, događalo se nešto iznenađujuće i neočekivano. Našavši se pred određenim izborom u pogledu svoje budućnosti italijanski vojnici su se našli, više kao ljudi nego kao vojnici, pred prvim naletom demokratskog otvaranja, što je bio događaj bez presedana u jednoj regularnoj vojsci. Na taj način italijanski nacionalni i demokratski zamah bio je u prilici da se formira u jednom od najtragičnijih trenutaka za tu zemlju.

U takvim okolnostima, rezime tog sastanka - prema onome što iznosi Vivalda - predstavlja potvrdu novina koje su bile u toku. Oficiri su, naime, u toku diskusije izneli različite poglede, do te mere da je pukovnik Anfoso otvoreno izjavio da je već stupio u kontakt sa četnicima od kojih je dobio obećanja u pogledu isporuke namirnica za svoje jedinice i njihovog prebacivanja u neko od bezbednijih područja Srbije i bliže generalu Draži Mihailoviću. A Vivalda u svom izveštaju nastavlja: "Na primedbu da mnoge indicije govore da četnici nisu uopšte imali nameru da se bore protiv Nemaca te da bi priključivanje njima značilo nepokoravanja vladinim naređenjima, pukovnik Anfoso mi nije, koliko se sećam, ponudio valjanu kontraargumentaciju."²⁹

Anfoso se nije pomerao sa svojih položaja ni uprkos tome što je namera drugih oficira da se prebace u pravcu Gornjeg polja (koje se nalazilo pod kontrolom partizana) bila sasvim izgledna. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida u kojoj meri je bila konfuzna situacija u tim danima. S jedne strane, postojao je,

naime, problem ponašanja oficira koji su delili neskrivene simpatije za fašiste (kao npr. major Cosenza (Kozenca)) koji su insistirali, čak i u trupi, da se nastave vojne operacije u sadejstvu sa Nemcima. S druge strane, dvolični karakter četničkog ponašanja nije bilo uvek lako prepoznati - ili bar to nisu bili u stanju svi da uvide, posebno u slučajevima kada su neki događaji kod pojedinih italijanskih jedinica bacali senku na sliku koju su imali o partizanima. Prema Vivaldinom pisanju, neraspoloženje u tom smislu izazvala je jedna partizanska jedinica koja je razoružala 24. četu prilikom njenog povlačenja od Nikšića ka Kotoru. Nekoliko dana pre toga, 23. septembra, partizani su, dok su četnici još držali grad, iznenada napali Kolašin koji je još držala grupa četnika Drugog bataljona 83. pešadijskog puka. Neposredni svedok i učesnik događaja, pukovnik Mannucci (Manučić), priča kako su se Italijani obreli sami i bili prinuđeni da prime udarac koji po njihovom mišljenju nije imao nikakvog smisla, budući da su četnici nestali posle prvih ispaljenih hitaca. Oni, naime, nisu više imali nikakvog interesa da iz bilo kakvih strateških razloga brane položaj (kao u slučaju pre 8. septembra), tako da su bili prinuđeni da uzvrate vetru samo u cilju samoodbrane i na onoga ko bi pucao na njih. U svakom slučaju, raspadanje starih savezništava kao i još nedovršena dislokacija jedinica doveli su Italijane u opasnost stalnog rizika, na milost i nemilost svih i svakoga, tako da su oni postajali žrtve sukoba kako sa starim saveznicima, tako i sa bivšim neprijateljima, zbog čega su rasli konfuzija i teškoće u pogledu vrednovanja i pravog izbora, kako za oficire, tako i za same vojnike.³⁰⁾

Ali, kao što je poznato, samo nekoliko dana posle ovih opisanih događaja, komanda Drugog partizanskog korpusa, pod vođstvom Peka Dapčevića, stupila je u vezu sa Oxilijom, "izražavajući žaljenje zbog nedavnih događaja" i, kako Oxilia piše u svom izveštaju, "dajući čvrste garancije u pogledu svojih dobrih namera prema Diviziji "Taurinense" pod komandom generala Vivalde, koji je komandi Drugog partizanskog korpusa uputio jedno pismo u kojem se iskazuje zahvalnost u pogledu saradnje u borbi protiv Nemaca."³¹⁾ Tada su otpočeli bilateralni pregovori koji su, kao što je poznato, završeni definitivnim prelaskom "Venezie" na stranu partizana. Neposredna posledica takvog sporazuma bio je, kako se iz izvoda Oxilijinog izveštaja vidi, definitivni

razlaz sa četnicima: "... četnici su prekinuli svaki kontakt sa Italijanima i ubrzo se saznalo da su se pridružili Nemcima u borbi protiv nas."³²⁾

Upravo u takvim okolnostima, u kojima se dnevno menjala političko-vojna situacija, pukovnik Anfosso je sa svojim 3. alpskim pukom iskoristio situaciju i prebacio se prema Bijeloj gori, priključio se četnicima i svoju sudbinu usmerio drugačije od ostalog dela Divizije "Taurinense".³³⁾ Devetog oktobra on je uspeo da stupi u vezu sa četničkim majorom Račevićem od kojeg je uspeo da sazna da im je prišla cela Divizija "Venezia" i da su Crna Gora i Sandžak u celini u rukama četnika. Informacija je, naime, bila lažna i samo zahvaljujući jednom pomeranju u pravcu Kalinovika, koje je prošlo uz mnoge peripetije, on je postepeno shvatio kako je stvarnost bila drugačija. Sredinom novembra, zarobljavanje jedne grupe alpinaca od strane partizana dalo je priliku da se sa njima stupi u kontakt. Malo potom, cela će jedinica preći na stranu partizana sa kojima će se zajedno boriti do kraja rata.³⁴⁾

Najzad, može se reći da je tokom oktobra i novembra situacija bila fluidna i nikako nije uspevala da se stabilizuje. Jedno pismo koje je komanda "Taurinense" uputila u Priboj i u kojem se pozivaju magacioneri i prateće jedinice da napuste karabinjere konzula Palmierija koji su pristupili Nemcima i četnicima, stiglo je sa zakašnjenjem i nije uspeo da spreči da i oni pođu stopama X grupe Crnih košulja. I tokom novembra Italijani su dolazili u oružane sukobe sa bandama Muslimana i Bugara u zoni Sjenice i Čajetine, dok su pojedine jedinice bivale napadane i od običnih razbojničkih grupa. Ubrzo je sudbina svake od njih bila definisana i utvrđen novi raspored snaga.³⁵⁾

Naša namera nije da ovde govorimo o brojnim vojnim operacijama koje su Italijani vodili u Jugoslaviji protiv Nemaca i njihovih saveznika i na strani partizana, izazivajući u više navrata njihovo divljenje. To su već učinili drugi, i u Italiji i u inostranstvu. Mi bismo radije želeli da podvučemo neke od aspekata koji se tiču odnosa uspostavljenih između italijanskih vojnika i jugoslovenskih partizana tokom dve godine, od momenta kada su se našli jedni uz druge.

Čitanje izvoda iz izveštaja generala Oxilije daje nam sliku jedne regularne vojske koja se sa naporom trudi da se prilagodi drugačijim i složenim uslovima koje je nametala logika

gerilskog rata. Nije se tu radilo samo o borbi protiv neprijatelja. Trebalo se izboriti sa glađu, oskudicom odeće, nedostatkom obuće i medikamenta. Tumač Oxilijinih redova podvlači kao veoma značajnu činjenicu i to što nije bilo novca za plate oficira i vojnika: "... nedostajalo je novca u divizijskim kasama i pošto je ukinuto davanje plate vojnicima, bilo je neophodno povući i ono malo novca koji je davan oficirima, ne bi li se nešto moglo kupiti".³⁶⁾

Izveštaj, štaviše, otkriva i postojanje jedne vrste "kompleksa krivice" (koji se u pojedinim slučajevima pretvarao u "kompleks inferiornosti") kod italijanskih oficira, a pre svega onda kada su morali da izdvoje jedan razlog za kontraste koji su se javljali u pogledu na reorganizaciju Divizije "Garibaldi" do kojih je došlo posle bitke kod Berana i spajanja divizija "Venezia" i "Taurinense". Prema dokumentaciji koja se čuva u istorijskom arhivu, i pošto je uz saglasnost Drugog korpusa izvršena transformacija italijanskih trupa u partizanske borbene jedinice, već decembra 1943. došlo je do razmimoilaženja među njima, što je bilo rezultat pritisaka koji su otvoreno pripisani zamenik i komandanta Drugog korpusa, Obradoviću, koji je na taj način nastojao da deo italijanskih vojnika usmeri na rad u pozadini, ne bi li na taj način onemogućio brojčano uvećavanje Divizije "Garibaldi" do kojeg je postepeno dolazilo s obzirom na okupljanje sve većeg broja vojnika iz razbijenih jedinica, a koje je on raspoređivao po jugoslovenskim jedinicama. On je želeo, najzad, da nametne kontrolu i cenzuru telegrafskih i radio-veza sa Italijom. Ove mere Damiani je u svom rezimeu Oxilijinog izveštaja ocenio kao "agresivne". Tako u jednom pasusu piše: "... komandant tog partizanskog armijskog korpusa naredio je, uprkos protestima generala Oxilije, smanjivanje jedinica prema volontarističkom principu i tako da se dobiju posebne borbene i posebne radne jedinice od kojih su ove poslednje bile namenjene radu u poljima i garnizonima".³⁷⁾

A još dalje, uviđajući odlučno i nimalo pomirljivo ponašanje partizanskih komandi, Damiani je sa žaljenjem pisao: "... takav mentalitet pothranjivala je vlast oslanjajući se na činjenicu da smo bili u poziciji pobedenih, a ostaci propagande koju su u svakom trenutku, posvuda i svim sredstvima sejali i saveznici i Nemci još su više podsticali mržnju i prezir prema nama. Takva propaganda nastojala je da se na arogantan način i dokaže da bi nam oduzela i ono malo slave koju je stekla jedna divizija, a kojom

se dičila čitava italijanska vojska, i pokušavala da eliminiše i ono malo ili mnogo priznanja koja su nam Saveznici i Jugosloveni dugovali za ono što smo učinili u prilog opštem dobru."³⁸⁾

Analogno Damianijevim - mada priznajući da je tretman italijanskih vojnika varirao od jedinice do jedinice, tako da se, čak, može reći da su u bosanskim jedinicama oni imali sasvim dobar tretman - gorka su bila i Vivaldina opažanja odnosa između italijanskih i jugoslovenskih komandi, posebno kada su u pitanju crnogorske brigade. U jednom prilogu njegovog izveštaja on se zadržava na, po njegovom mišljenju, ponekad neobjašnjivom tretmanu italijanskih oficira, koji su se nalazili na raspolaganju i nisu želeli da se vrate kućama, na "tendenciju da lepo postupaju sa vojnicima, a vrlo strogo prema oficirima", što je smatrao "mogućnim" pokušajem da jedne suprotstavi drugima, kao i na nesrazmeru u pogledu tretmana na štetu Italijana kojima su oduzimani oružje i hrana koje su im slali Saveznici ili im je stizalo iz njihove domovine.³⁹⁾

Naravno, mi danas znamo da je Komanda partizanskih odreda Jugoslavije odavno delovala sa ciljem da "sami" stignu do oslobođenja najvećeg dela svoje nacionalne teritorije. Kompleksni politički odnosi sa Staljinom i samom "Crvenom armijom" koja je kraće vreme učestvovala u oslobađanju Beograda poznati su i samo potvrđuju takvu njihovu orijentaciju. Iste sumnje negovao je i sam Tito u pogledu i anglo-američkih jedinica, o čemu je u svojoj poznatoj knjizi-svedočanstvu pisao F.W.D. Deakin (Dikin).⁴⁰⁾ Moguće je, dakle, da su slične preokupacije, uz strah od učešća stranih, brojčano jakih divizija u oslobodilačkim akcijama, navele partizane na pomisao da bi u budućnosti mogli da rizikuju gubitak kontrole nad sveukupnom situacijom na ratištu, ili da, u najmanju ruku, nerado gledaju na eventualnu mogućnost da Italijani dobiju u tome ulogu koprotagonista. Balast prošlosti, potvrđen činjenicom da je zavedena cenzura telegrafskih i radio-veza, analogno merama koje su Saveznici primenjivali na teritoriji Italije,⁴¹⁾ preplitao se, najblaže rečeno, sa jednom evidentnom orijentacijom da se doprinos Italijana zadrži u okvirima "pomoći" u naporima za oslobođenjem, koji su, na svaki način, morali biti prevashodno zadatak Jugoslovena.

S druge strane, zbog nepravdi koje je fašizam sa sobom doneo i sada kada je diktatura pala, Italijani su se osetili

ohrabrenima, i to pre svega oni među njima koji su pre toga pasivno trpeli, da u okviru otpora potraže iskupljenje, možda upravo precenjajući sopstvene snage u odnosu na lokalne uslove. U isto vreme, nepoverenje i mržnja koji su u tim krajevima sejani do 1943. uprkos činjenici da se italijanska vojska generalno uzevši ponašala manje brutalno od nacističke, nisu mogli odjednom da ispare. Štaviše, razlike u mentalitetu i recipročna ideološko-kulturološka prevencija nastavile su da vrše svoj uticaj. Što se, pak, Italijana tiče, one su izbijale na jedan evidentan način, tako da Damiani piše: "Želeli su, takođe, i da nametnu jednu civilnu vlast u vidu preventivne cenzure naših telegrafskih i radio-veza."⁴²⁾

Tamo gde se pribegavalo terminologiji poput *civilne vlasti*, nastavljalo se, među oficirima, sa "klasnom netrpeljivošću", nastavljeno je i sa jednim, ali svakako ne i poslednjim, nasleđem liberalne, a potom fašističke kulture Italije iz prve polovine dva-desetog veka.

Što se, pak, Jugoslovena tiče, nedovoljna tolerancija, a ponekad i dogmatsko ponašanje, koje je, uostalom, u to vreme bilo ukorenjeno u lokalnu političku kulturu komunista, završavali su u podsticanju netrpeljivosti prema italijanskim vojnicima. Ono što je prevashodno smetalo oficirima Divizije "Garibaldi" bila je senka podozrenja koja ih je, kako im se činilo, stalno orkuživala. Istini za volju, Vivalda je u prilogu svome izveštaju priznao da su se prema njemu u komandi Drugog korpusa uvek ophodili na "krajnje ljubazan" način. Ipak, on nije prećutao da je stalno bilo prisutno jedno izvesno nepoverenje kao posledica "pogrešnog preteksta da se među nama", kako se govorilo, "i dalje kriju elementi odani fašizmu". I mada se oficirski kor svojski trudio da pruži dokaze sopstvene lojalnosti, Vivalda sa žaljenjem primećuje da je takvo njihovo ponašanje vremenom postajalo sve očiglednije. Vivalda, ipak, u suštini, nije zaboravljao kako je - čak i posle dramatične i grčevite prelazne faze, koja je usledila posle 8. septembra, i uprkos osudi koju su izrekle komande jugoslovenskih jedinica - dolazilo do partizanskih napada i pljačke italijanskih vojnika, koji su učestvovali u pokretu otpora, kao dokaz poteškoća da se obezbedi homogeni stav svih jedinica i kao potvrda nesigurne prevalencije stavova kojima su tu i tamo i od slučaja do slučaja upravljali elastičnost duha ili, nasuprot tome, predrasude.

"Napadi, pljačke i otimačina nastavljani su i dalje, uprkos intervencijama najviših partizanskih vlasti koje su iskreno nastojale da svim silama spreče takve ekscese i pripisivali ih elementima koji se nisu nalazili pod njihovom kontrolom, dok su, ustvari, često bili delo regularnih članova partizanskih odreda i jedinica, koji su u Italijanima i dalje videli omraženog okupatora, a ne drugove po oružju i nisu se ustručavali da sprovedu ono što su smatrali svojim pravom kad god bi im se za to pružila zgodna prilika."⁴³⁾

Atmosfera je postala još gora, posebno 1944, pošto su usledila hapšenja nekih italijanskih oficira, što su ovi smatrali samovoljom i u suprotnosti sa odredbama međunarodnog prava, a za koje su motivaciju uvek nalazili u nesposobnosti da se odvoje fašistička prošlost vezana za okupaciju od sadašnjosti. Vivaldu je posebno pogodilo streljanje pukovnika Pietra Castagnera (Pjetra Kastanjera), bez prethodno sprovedene, po njegovom mišljenju, detaljne i regularne istrage. Na sličan način, takođe 1944. general Carlo Isasca (Karlo Izaska), kapetan Panucci (Panikuči) i karabinjer Ercoli (Erkoli) optuženi su za paljenje kuća i pljačkanje stoke, a general Isasca, posebno, da je bio član italijanskog prekog ratnog suda. Radilo se, a to je bilo očigledno, o optužbama za ono što je učinjeno pre potpisivanja primirja, ali je dvojicu optuženih to koštalo glave, dok je karabinjer prošao sa tri godine teškog rada.⁴⁴⁾

Nisu, s druge strane, nedostajali ni sukobi među samim Italijanima, ako je suditi po Brigadi "Carlo Sforza" u kojoj je došlo do sukoba poručnika Boccie i, kao što izgleda, a što se može zaključiti iz dokumenata koji se čuvaju u Rimu, kako italijanskih tako i jugoslovenskih partizanskih vlasti.⁴⁵⁾ I sam Vivalda nastoji da pokaže da je za njegovo udaljavanje iz komande Brigade "Garibaldi", po Oxilijinom povratku u domovinu, zaslužna činjenica da su Jugosloveni više voleli da održavaju kontakte sa potpukovnikom Ravnichem, kojeg su, s obzirom na njegovo istarsko poreklo, smatrali bližim sebi.⁴⁶⁾

Nesumnjivo je, međutim, da su fašističko i okupaciono nasleđe morali da u znatnoj meri opterete odnose između italijanskih i jugoslovenskih antifašista, tako da je to ostavilo traga i na pojedine italijanske komunističke rukovodioce. Tome u prilog govori, naprimer, i Rosario Bentivegna (Rozario Bentivenja) kojeg

je Togliatti (Toljati) pozvao da, zajedno sa Carlom Rossijem (Karlom Rosijem) i Francom Baldassarrijem (Frankom Baldasarrijem), dođe u Diviziju "Garibaldi" (5. oktobra 1944) i bude politički komesar, te da ostane četrdesetak dana.⁴⁷⁾ Bentivegna je bio protagonist jednog događaja koji se zbilo u Rijeci Crnojevića, mestu južno od Cetinja (u Crnoj Gori), u kojem su se posle njegovog osvajanja u jednoj kasarni zajedno smestile italijanske i jugoslovenske jedinice. I kao što se obično dešava, pošto su izmenjene šale - prešlo se na podrugivanje i vređanje, a Italijani su optuženi da su "palikuće". Nije bilo važno to što je sam Roatta (Roata) 1942. godine stvarno izdavao takve naredbe koje je u više navrata italijanska vojska i izvršila, niti to što sam Bentivegna nije bio ili je bio upleten u slične stvari. Italijanski partizani su bili uvređeni, dok ubrzo nije prekinuta svaka svađa zahvaljujući spremnoj intervenciji kapetana Magnanija (Manjanija).⁴⁸⁾

Ime Valda Magnanija svakako nije nepoznato u Jugoslaviji. Komunisti još od 1937, najbliži rođak aktuelnog predsednika italijanske Skupštine, Nilde Iotti (Joti), bio je protagonist jedne bučne epizode razmimoilaženja i loma unutar IKP tako da je 1951. izrazio svoje mišljenje u korist odbrane nacionalne nezavisnosti od svakog neprijatelja, uključujući i samu "Crvenu armiju". Optužen za "titoizam" on je bio isključen iz IKP, tako da je narednih godina finansijski potpomognut od vlade u Beogradu, nešto posle raskida sa IKP, pokušao - mada bez uspeha - da u Italiji osnuje partiju leve i antistalinističke orijentacije.⁴⁹⁾

Pozivanje na jedan takav posleratni događaj potpuno je oportuno, budući da je njegovo političke vladanje - koje je u Italiji izazvalo silnu polemiku, a njemu i njegovoj porodici mnogobrojne neprijatnosti - zaista bilo pod uticajem političko-vojnih iskustava koja je on stekao upravo u Jugoslaviji od 1943. do 1945. godine. O njegovoj vojnoj aktivnosti na Balkanu, najpre u svojstvu oficira italijanske vojske, a potom među partizanima, moguće je u porodičnom arhivu pronaći veoma interesantnu dokumentaciju. Radi se, ponajpre, o jednom jezgrovitom dnevniku u kojem su opisani događaji u kojima je i sam učestvovao od aprila do septembra 1943, kao i o originalnoj prepisci koju je vodio sa komandama 11. i 12. brigade i 19. hercegovačke jurišne divizije, dok je za kratko vreme bio komandant jednog italijanskog bataljona, pre no što se ovaj priključio Diviziji "Garibaldi".

Iz te dokumentacije se vidi da ga je vest o sklapanju primirja zatekla u Metkoviću, dok se nalazio na putu prema novom odredištu. Magnani je u dnevnik zabeležio nekoliko rečenica koje su se odnosile na povlačenje i probaj koji je otprilike počeo dok se njegov divizion povlačio u pravcu Dubrovnika. Rastrzanim rečenicama, pretećim tonom je opisao osipanje i bekstvo italijanskih vojnika koji su se sklonili kod Nemaca, četnika, domobrana i partizana - nesigurni da će moći da prepoznaju protivnika. Prisustvovao je i italijanskom slomu u Crkvicama, a odmah zatim stupio je u vezu sa partizanima i priključio im se.⁵⁰⁾

Od tada se ratna aktivnost Valda Magnanija odvijala u dve faze. U prvoj, koja se protegla do septembra 1944, on je bio direktno podređen jugoslovenskoj komandi, a u drugoj je radio u komandi Divizije "Garibaldi", u Velimlju, gde se posebno bavio organizovanjem kurseva iz političkog obrazovanja za italijanske vojnike, od decembra 1944. do februara 1945. godine. Za prvi period posedujemo originalnu prepisku na srpskohrvatskom jeziku, budući da je Magnani naučio jezik tokom 1943. od jedne devojke u koju se bio zaljubio.

Čitanjem pisama i korespondencije koju je Magnani vodio sa partizanskim komandama (a ona se sastoji iz jedne koverta sa oko četrdesetak listova) dolazi se do interesantnog preseka svakodnevnog života i odnosa između italijanskih i jugoslovenskih antifašista. Jedan presek koji, u izvesnom smislu, obogaćuje, potvrđuje i u izvesnom smislu ipak artikuliše sliku koja se stiče na osnovu Vivaldinog i Oxiljinog izveštaja. U Magnanijevim papirima nema tragova razmirica ili sukoba sa jugoslovenskim komandama. Magnani je, očigledno, uživao njihovo bezuslovno poverenje. To ne znači da ni on - u svom životu antifašističkog borca - nije morao da se razračunava sa dogmatskim mišljenjem koje je bilo prisutno u partizanskim redovima: otprilike mesec dana pre njegovog povratka u domovinu, što će reći februara 1945, on je nakratko boravio u Prvoj tenkovskoj brigadi u blizini Trebinja. Tu je odmah zapazio jednu pomalo čudnu, čak opasnu atmosferu koja je okruživala italijanske oficire koji su bili predmet otvorenog prezira, pošto su, s obzirom na to da su bili Italijani, smatrani fašistima *tour court*.⁵¹⁾ To ga je posebno pogodilo jer je to bilo u suprotnosti sa njegovim prethod-

nim iskustvom u prisnoj italijansko-jugoslovenskoj saradnji i solidarnosti, tako da je bio ubeđen da su ti grubi i ne retki stavovi izraz pre svega ubeđenja sazrelih u opisanim uslovima. Magnani je mislio na prošlost, to jest na dane kada je komandovao jednim italijanskim bataljonom i kada je s vremena na vreme primao svoje zemljake. Pristizali su iz najrazličitijih jedinica; dolazili su pojedinačno ili u grupama iz drugih jedinica ili pak tako što su, razbijeni, slučajno sretali partizanske jedinice. Ipak, svi oni imali su sa sobom na brzinu sročene putne objave, izdate od strane komandi 11. i 12. hercegovačke brigade. Na taj način stizale su i informacije o pokretu trupa i o izvršenim sabotажama.

Maja 1944. Magnani je na jedan prilično jasan način izrazio žaljenje zbog ponašanja intendantata, što se pokazalo prilično neefikasnim u razrešavanju problema pribavljanja namirnica. Situacija je morala biti veoma ozbiljna, pošto je Magnani obavestio komande brigade da su njegovi vojnici trpeli glad, da često nije bilo ni porcije brašna ili mesa i da su često provodili noći bez hrane.⁵²⁾ A u stvarnosti, radilo se, izgleda, o nekakvom nesporazumu i nedovoljnoj saradnji, čemu je doprinela činjenica da je komandant bio Italijan, a njegov potčinjeni Jugosloven. U svakom slučaju, komande su intervenisale u korist Magnanija i uspele da u ovom slučaju pozitivno reše problem. Isto tako, samo nešto kasnije, Magnani je ponovo morao da interveniše kod viših vlasti kada je primetio da jedan jugoslovenski vojnik švercuje cigarete.

Nasuprot tim svakodnevnim odnosima u kojima su aktivirane raznorazne kombinacije, Magnani je, možda i stoga što za njega jezik nije bio prepreka u komunikaciji, a možda i stoga što je bolje nego ostali njegovi zemljaci uspeo da shvati mentalitet jugoslovenskih boraca, uspeo da sa ovim poslednjima uhvati korak sa mnogo manje napora.⁵³⁾ Uostalom, on je i po završetku rata više puta nastojao na neophodnosti da se učini napor i "shvate" senzibilitet, politička kultura i način razmišljanja naroda koji su, a on to nije zaboravljao, u svakom slučaju bili duboko pogođeni italijanskom invazijom 1941. godine.

S druge strane, nije bilo lako (i to zaista nije bilo) zarastanje rane poput ove, na koju su uspomene još bile sveže. Takav zadatak nije bilo lako ostvariti ni stoga što su jugoslovenski partizani gajili duboko divljenje prema Rusiji i njenim vojničkim

uspesima, pre svega zbog toga što je to kod njih budilo jedno osećanje "slovenske pripadnosti", koje se dalje pretvaralo i u osećaj nepobedivosti, superiornosti, osobenosti, što je, dakle, bilo u punoj suprotnosti sa jednim tipično italijanskom težnjom da se ukloni jedna prošlost za koju se niko pojedinačno nije osećao odgovornim. Vivalda je, uostalom, ovako prikazao odnose koje su jugoslovenski partizani gajili prema Rusiji: "Rusija je sila za koju svi partizani gaje bezgranične simpatije i divljenje. Nijedna druga nacija na njih ne ostavlja utisak poput ove. Sve što je rusko to je izvanredno, od najmanjih do najvećih stvari. Velike ratne uspehe Rusa oni su pratili sa najvećim zadovoljstvom kao da je reč o njihovim sopstvenim. Partizani Ruse smatraju svojim pravim i jedinim prijateljima i vole da istaknu sva obeležja rase, jezika i sličnosti koje ih vezuju za ove."⁵⁴⁾

Očigledno, Magnani je bio jedan od malog broja ljudi koji su od Vlade Šegrta saznali za razmirice do kojih je došlo između Tita i Staljina povodom odluke u Jajcu da se AVNOJ transformiše u Privremenu skupštinu Jugoslavije. "Moskva neće", rekao mu je Šegrt tada, što ide u prilog tvrdnji da sva ta ikonografija, propaganda i jedno zajedničko, iskreno i rašireno osećanje već u to vreme nisu odgovarali političkoj realnosti.⁵⁵⁾ Pošto, ipak, iza zgnusnutih i ne previše visokih bedema nisu na videlo izbijale tako indiskretne pojedinosti, cvetanje oholih (mada razumljivih) panslovenskih tendencija doprinelo je kod italijanskih vojnika, mada ne svugde i ne u istoj meri, osećanju "emarginacije" i nedovoljnog priznavanja za ono što su Italijani, s druge strane, osećali da daju u smislu iskupljenja i obnove digniteta sopstvene nacije. Digniteta koji je, međutim, očigledno bio duboko uzdrman.

U tom smislu, insistiranje partizanskih komandi na zameni oznaka na kapama italijanskih vojnika crvenom zvezdom, takozvanom *petokrakom*, stvaralo je neraspoloženje kod italijanskih vojnika. Kapetan Zavattaro (Cavataro) napisao je u svom dnevniku da su Italijani na nju gledali kao na "strani simbol", u kojem se nisu mogli prepoznati. Tako je pronađeno rešenje koje se dopalo partizanima, ali koje se idealno uklapalo u najbolje istorijske tradicije Italijana: "Vrlo dobro mi je poznato da komesari jugoslovenskih partizana vrše propagandu i insistiraju kod vojske na toj stvari... Znam, međutim, i da su samo malobrojni dozvolili da ih u to ubede i da su za sve njih pravi simboli bili širit, zvezdice,

šešir i pero. - Tada sam pomislio da jednom za svagda presečem takve zahteve, tako što ću svojim vojnicima dati jedan simbol kojim bi se razlikovali od drugih, a koji ne bi lišio našu uniformu onoga što je ona oduvek imala. Tako sam naredio da stave crvenu maramu kao simbol crvene garibaldinske košulje, ljubavi prema domovini i slobodi, simbol plemenite tradicije našeg Preporoda. - Naredio sam da se od četiri crvena padobranska platna za sve vojnike, koji su se nalazili u tom sektoru, naprave crvene marame. Komesar divizije - srećan zbog crvene boje marama - nikada mi više nije pomenuo petokrake.⁵⁶⁾

U celini uzevši, tada je kod italijanskih vojnika, upravo zahvaljujući iskustvima stečenim u antifašističkoj borbi koja se vodila na strani jugoslovenskih partizana i uprkos slučajevima nerazumevanja do kojih je dolazilo na obe strane, počelo da sazreva jedno novo, "različito" i demokratsko osećanje ličnog digniteta i digniteta sopstvene nacije, u zamenu za ono i nasuprot onome što je tokom dvadeset godina propagirao fašizam. Istorijsko pamćenje i političko mišljenje su se različitim, originalnim i često individualnim putevima vratili da bi se ponovo javili i to u kritičkoj formi i usred vatre brutalnih i krvavih sukoba, omogućavajući na taj način Italijanima da ponovo pronađu jednu dimenziju zajedništva i da se na dostojanstven način povežu sa svojom prošalošću.

Kod komuniste poput Valda Magnanija, to iskustvo bilo je odlučujuće za stvaranje bliske veze sa "jugoslovenskom nezavisnošću koja se iskazala u odnosima prema Moskvi i Saveznicima" i deprimirajući dokaz "zavisnosti" Italije bilo od Nemačke, sa razvojem ličnih odnosa između Hitlera i Mussolinija posle 1938, bilo u odnosu na situaciju posle 8. septembra i kraljevog i Bado-glivog bekstva na jug. U njegovim očima, propast do koje je došlo 1943. imala je takvog uticaja da "za veliku masu glas domovine, glas sopstvene nacije nije više postojao". "Narod koji nije ni nacija i koji u svom okruženju ne predstavlja cenjenu pojavu i značajnu silu, nalazi se na milost i nemilost svih, kako prijatelja tako i neprijatelja."⁵⁷⁾ Rezultat toga, po Magnaniju, je duboko divljenje prema ponovnom rađanju nacionalnog digniteta Jugoslovena posle poraza 1941, o čemu je on spoznao sve mogućnosti i kulturološke instrumente stvarnosti koja je usledila, ali istovremeno i iskustvo gorke spoznaje činjenice koliko malo je, zapravo, zva-

nična antifašistička politika shvatila tragediju italijanskih vojnika u ratu 1940-1943.⁵⁸⁾

Ali i kod drugih italijanskih vojnika, različite demokratske orijentacije, iskustvo jugoslovenskog pokreta otpora izazvalo je žestoki otpor idejnom podsticaju koji se javljao kod partizana, kao naprimer u pogledu pojmova domovine, države i nacionalne zajednice. Od značaja je i to kako se pukovnik Lando Mannucci, čija porodica uživa ugled porodice sa dugom antifašističkom, republikanskom i macinijevskom istorijom, jednom prilikom je bio u Andrijevići, u trenucima malodušnosti, na zvuke Memelijeve himne koja se neočekivano začula sa radio-talasa, podsetio, isto kao i kapetan Zavattaro u jednoj drugoj prilici, "naših korena i našeg Preporoda, te mi se učinilo da sam dodirnuo Italiju, zagrlio majku i sve oko sebe i zaplakao od uzbuđenja."⁵⁹⁾

Sve u svemu, u samo nekoliko meseci - posle katastrofe od 8. septembra - Italijani su ponovo počeli međusobno da razgovaraju, uprkos ratu u kojem su se nalazili i, čak, zahvaljujući preokretu koji je usledio u pogledu razloga zašto u njemu učestvuju. Rezultat toga bilo je ponovno sticanje istorijske svesti i svesti o prošlosti oslobođenoj od fašizma. Ponovo je, najzad, došlo do spoznaje duboke povezanosti sa zemljom i poreklom. Bilo je stoga gotovo prirodno povezati političke stavove o 8. septembru sa odgovornošću stare italijanske vladajuće klase i njeno pozivanje na Preporod i garibaldinski pokret.

Izaista, usred partizanskog rata, otpočela je prirodna revalorizacija nekih najpoznatijih, najepskih i najlegendarnijih stranica italijanske istorije, lišena ideološke retorike fašizma, i u isto vreme povezivanje sa tradicijom međunarodne solidarnosti u borbi za nezavisnost i oslobođenje kakva je upravo bila garibaldinska. Mannucci nije slučajno skrenuo pažnju upravo na te ideale, tako da je februara 1944, u Bijelom Polju, u prisustvu italijanskih vojnika i jugoslovenskih građana tim povodom održao i jedan javni govor. Kao što je poznato, konferencije, govori i političke debate podsticani su za vreme delovanja pokreta otpora sa ciljem da bi se narod lakše orijentisao u ratu koji se nije vodio samo protiv pojedinih država nego i protiv određene ideologije. I Mannucci je stim u vezi svoje izlaganje usmerio upravo na opis garibaldinske i macinijevske tradicije Preporoda.⁶⁰⁾ Tradicije koja se, a to ne treba da bude zaboravljeno, nedaleko odatle, u Bosni,

vezivala za ustanak iz 1875 (koji je i sam bio ustanak sa socijalnim i nacionalnim obeležjem), u kojem su učestvovali upravo i Garibaldijevi sledbenici, dok su Mazzinijeva teorija i konspirativna praksa u službi oslobođenja naroda već tada na Balkanu bili naširoko prihvaćeni. Nasuprot politici sile i osvajačkih ratova koje je Italija vodila u prvoj polovini dvadesetog veka, ponovo je između Italijana i Jugoslovena nastajao jedan potpuno različiti istorijski i politički "kontinuitet" kao što se to desilo i između Preporoda i pokreta otpora.

Najzad, uprkos vremenskim i kulturološkim razlikama, uprkos bremenu prošlosti, gorčini i obostranom nepoverenju i podozrivosti koji su takođe opterećivali odnose između italijanskih partizana i njihovih jugoslovenskih saboraca, ne može se zaboraviti da se u tim ratnim danima, ponovo radalo i učvršćivalo osećanje uzajamne solidarnosti, akumulirajući u antifašističkoj borbi toliko nade i iščekivanja, koje su se, mada različite, sjedinjavale u idealu jedne za sve bolje budućnosti.

*Preveo sa italijanskog
Zoran Radisavljević*

NAPOMENE:

1) Istorijski arhiv Vrhovne komande italijanske vojske (u daljnjem tekstu: AUSSME), Rim, br. 2297, *Istorijski dnevnik Divizije Garibaldi*.

2) Među brojnim studijama dovoljno je podsetiti samo na studiju koju je priredio Romain H. Rainero pod naslovom *Italijanski ratni zarobljenici u toku Drugog svetskog rata - Istorijski aspekti i problemi*, Marzorati, Milano, 1985, General Rinaldo Cucco, *Doprinos italijanskih oružanih snaga otporu u inostranstvu*, u: Vrhovna komanda Oružanih snaga - Istorijski arhiv, *Vojne istorijske uspomene*, Rim, 1979, str. 39; Giacomo Scotti, *Dobri Italijan*, La Pietra, Milano, 1977; Giacomo Scotti, *Bataljon "odrpanaca" - Italijanski vojnici u jugoslovenskim brigadama 1943-1945*, Mursia, Milano, 1974; Enzo de Bernart, *Od Splita do Wietendorfa - Istorija italijanskog pokreta otpora u inostranstvu*, Ribellato, Padova, 1965; Stefano Gestro, *Odrpana armada - Epopeja Divizije Garibaldi u Crnoj Gori (1943-1945)*, Tamari, Bologna, 1964; Giovanni Trucco, *U Titovoj senci*, Ceschina, Milano, 1964; Mario Torsiello, *Septembar 1943*, Istituto editoriale cisalpino, Milano-Varese, 1963.

3) Sastav divizija opisao je Mario Torsiello, op. cit., str. 53-59. i 63-65.

4) AUSSME, 2271 B, IV

5) AUSSME, 2297 i 2271 B

6) AUSSME, 2297

7) AUSSME, 2127

8) AUSSME, 2127

9) AUSSME, 2127

10) AUSSME, 2127

11) AUSSME, 2127

12) AUSSME, 2127

13) Ovde upućujem na moju studiju *Italijanski zarobljenici na Balkanu*, u: Romain H. Rainero, op. cit., str. 117-137.

14) AUSSME, 2271 B, IV, Enzo de Bernart, op. cit., str. 7-32; Lando Mannucci, *Za čast Italije*, Associazione nazionale veterani e reduci garibaldini, Firenze, 1985, str. 9-10. kao i memoari Avia Clementija, *Miš Miško*, Quaderni della FIAP, Roma, 1984, str. 78, 200.

15) Enzo de Bernart, op. cit., str. 60.

16) *Ibid.*, str. 60.

17) AUSSME, 2271 B

18) AUSSME, 2127 i 2297

19) AUSSME, 2297

20) AUSSME, 2127

21) Vid. Francesco Privitera, *Italija u Jugoslaviji: od imperijalnog sna do poraza, 1941-1943*, saopštenje na međunarodnom simpozijumu pod naslovom "Jugoslavija u Drugom svetskom ratu" (Beograd, 1-4. jula 1991).

22) AUSSME, 2127

23) AUSSME, 2127

24) AUSSME, 2297

25) AUSSME, 2297

26) Kod *bjelaša* koji su podržavali ujedinjavanje Crne Gore sa Srbijom, najistaknutije su bile jedinice majora Đurišića i jedinice pukovnika Baja Stanišića. Ova dvojica su, kako izveštava Vivalda, bili direktno odgovorni Draži Mihailoviću. Nasuprot njima, *zelenasi*, predvođeni generalom Krstom Popovićem, insistirali su na nezavisnosti Crne Gore u odnosu na Srbiju, zbog čega su ih *bjelaši* smatrali bliskim partizanima i ponekad se protiv njih borili. Muslimani su imali nekoliko bandi u Sandžaku, Prijepolju, Pljevljima i, pre svega, u Sjenici, kao svom glavnom utvrđenju. Po Vivaldi, oni "nisu imali nekakav poseban politički stav i obično su stajali uz najjačeg", težeći da se odbrane od svojih najvećih neprijatelja, četnika, koji su ih optuživali da su bliski ustašama, pa čak i partizanima. Vid. AUSSME, 2297.

27) AUSSME, 2297.

28) AUSSME, 2127. O tom događaju priča i pukovnik Lando Mannucci koji se u to vreme nalazio u Crnoj Gori i borio na strani partizana, u delu *Za čast...*, op. cit., str. 14.

29) AUSSME, 2297

30) Svedočenje autora (u daljnjem tekstu: TAA) Landa Mannuccija. Vid. i Lando Mannucci, op. cit., str. 14-15.

31) AUSSME, 2127

32) AUSSME, 2127

33) AUSSME, 2297

34) AUSSME, 2297

35) AUSSME, 2297

36) AUSSME, 2127

37) AUSSME, 2127

38) AUSSME, 2127

39) AUSSME, 2297

40) Vid. F.W.D. Deakin. *Najviša planina. Epopeja jugoslovenske partizanske vojske*, Einaudi, Torino, 1972, str. 125, s obzirom, naprimjer, na Titovu sumnju prema Englezima, iz septembra 1943, kada je pomislio da su ovi prethodno obavestili pukovnika Baileya, a time i Dražu Mihailovića, o postignutom primirju sa Italijom.

41) AUSSME, 2127

42) AUSSME, 2127

43) AUSSME, 2197

44) AUSSME, 2271 B, IV

45) AUSSME, 2271 B, IV. Na složenim odnosima među italijanskim vojnicima zadržao se i Giacomo Scotti u svom delu *Dvadeset hiljada mrtvih. Italijani u Jugoslaviji od 1943. do 1945*, Mursia, Milano, 1970, str. 240-243.

46) AUSSME, 2197

47) Tako je, zapravo, izjavio Baldassarri u jednom intervjuu za jedan jugoslovenski dokumentarni film o garibaldincima, koji je emitovan 22. juna 1976. godine. Vid. Stefano Gestro, *op. cit.*, str. 562-563. Ove okolnosti autoru ovih redova potvrdio je Rosario Bentivegna.

48) TAA Rosario Bentivegna.

49) Vid. moj esej "Valdo Magnani između Tita i Togliattija", u zbirci: *Magnacuzzi*, Feltrinelli, Milano, 1991.

50) Arhiv Franca Schiavettija Magnanija (u daljenjem tekstu: A FSM). Papiri Valda Magnanija su mi dati na uvid zahvaljujući ljubaznosti Franca, Marca i Sabine Magnani, kao i kopije dokumenata koji se nalaze u Arhivu KPJ-SKJ i Arhivu SSIP-a u Beogradu, a ja sam ih prosledio Institutu Gramsci za Emiliju-Romanju, gde se priprema katalogizacija radi obezbeđivanja lakšeg pristupa istraživača izvorima istraživanja.

51) A FSM

52) A FSM; prepiska datira s početka maja.

53) A FSM

54) AUSSME, 2197

55) Valdo Magnani, "Kominternovac bez tajni", *Rinascita*, 16. maj 1990. str. 56.

56) AUSSME, 2297; ovaj događaj ispričao je Stefano Gestro, *op. cit.*, str. 547.

57) Valdo Magnani i Aldo Cucchi, *Kriza jedne generacije*, La Nuova Italia, Firenze, 1952, str. 38.

58) *Ibid.*, str. 29.

59) Lando Mannucci, *op. cit.*, str. 40.

60) *Ibid.*, str. 27.

UDK 940.52

Originalan naučni rad

Francesco Privitera

ITALIJA U JUGOSLAVIJI: OD IMPERIJALNOG SNA DO PORAZA. 1941-1943.

Italijanska politika u sukobima na Balkanu poslije Versajskog mira nije bila naročito dosljedna. Umjesto da se približi zemljama koje su postale nezavisne od Austrougarske imperije zahvaljujući i ratnim naporima Italije i pomoći koju je dala narodima koji su bili pod austrijskom okupacijom¹⁾, vlasti iz Rima su ostavile prostor francuskoj intervenciji. Kao što je poznato, osnovali su savez pod nazivom "Mala antanta", u koju su ušle Čehoslovačka, Rumunija i Jugoslavija, prisiljavajući tako Italiju da se okrene svojim bivšim neprijateljima, Austriji i Mađarskoj, da bi zadržala aktivnu ulogu u regionu. U ovoj kontradikciji leži temeljna slabost međuratne spoljne politike Italije u balkanskim sukobima. Ta slabost je imala i ekonomske aspekt pošto Italija nije bila u stanju da obezbijedi pomoć novim istočnoevropskim državama i stoga je silom prilika morala da ustukne pred ekspanzionizmom drugih, mnogo jačih sila u ovim prostorima, kao na primjer pred Njemačkom. Sa političke tačke gledišta, Italija, uprkos pobjedi u ratu, nije dostigla prestiž francuske vojne sile i nije mogla direktno intervenisati u balkanskoj regiji, ali je izgledalo da već samim diplomatskim prisustvom može garantovati dovoljnu zaštitu od mogućih spoljnih uplitanja.

Italija se tako našla na evropskoj šahovskoj ploči između dvije opasne suprotnosti, s jedne strane Francuske, a s druge strane Njemačke, od kojih je ova druga u toku tridesetih godina - paradoksalno - postala njen saveznik. U stvari, odnosi između fašističke Italije i nacističke Njemačke bili su sve vrijeme veoma dvosmisleni i u različitim okolnostima su nailazili na